

ПУЦАЊ(Е) СЛОБОДЕ И ОДМАЗДЕ

SHOT(S) OF FREEDOM AND RETALIATION

Summary: *For 100 years there have been debates about the context, causes and culprits for World War I, alongside with constant endeavors to justify German and Austrian state and national reasons for choosing the option of war, and to attribute the biggest part of responsibility to Serbian nationalism. Although the ideals of liberation and unification of South Slavic peoples had many supporters among Croats, Slovenians and Bosniaks, regional historiographies interpret the ideal of Yugoslavia as a Serbian concept, present the Sarajevo assassination in a very negative context and reject it as a symbol of common heritage. At the same time, Serbian historians affirm the belief that unification of South Slavic peoples and creation of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was an act of "liquidation" of the Serbian state and suppression of Serbian national interest for the sake of common state and an attempt to create a supranational identity which was the cause of future defeats, suffering and ideological wandering. Now, at the 100th anniversary of the beginning of World War I, we again witness shameless attacks on Cyrillic, Vidovdan, Saint Sava, Serbian cultural and religious monuments. Not even in the 21st century does the cultural and political discrimination of Serbs in the region stops, especially in Croatia and Federation of Bosnia and Herzegovina. Because of that, Serbs no longer view Bosnia and Herzegovina as their country, but, as Milorad Ekmečić claims, as a "leftover of leftovers" of Serbian ethnic community west of river Drina, which was subjected to systematical destruction and genocide during the entire 20th century. Gavrilo Princip and the members of "Young Bosnia", who did not consider themselves Serbian but "Serbo-Croatian" and Yugoslavian nationalists, heroic glory carry only in Serbian collective consciousness.*

Key words: "Young Bosnia", Gavrilo Princip, freedom, unification, serbophobia, historical delusions

---

¹ Доцент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Сажетак: *Стотину година воде се расправе о контексту, узроцима и кривцима за Први свјетски рат, уз константна настојања да се оправдају њемачки и аустријски државни и национални разлози за избор ратне опције, а кључни дио одговорности припише српском национализму. Иако су идеали ослобађања и уједињавања јужнословенских народа имали бројне присталице међу Хрватима, Словенцима и Бошњацима, регионалне историографије југословенство интерпретирају као великосрпски концепт, у негативном контексту приказују Сарајевски атентат и одбацују га као симбол заједничког насљеђа. У исто вријеме, српски историчари афирмишу увјерење да је уједињење јужнословенских народа и стварање Краљевине СХС био чин „ликвидације“ српске државе и потискивања српског националног интереса зарад заједничке државе и покушаја стварања наднационалног идентитета, чиме је посијана клица будућих пораза, страдања, идеолошких тумарања. У вријеме обиљежавања стогодишњице почетка Великог рата, поново је на сцени безочно обрачунавање са ћирилицом, Видовданом, светосављем, српским културним и вјерским споменицима. Ни у 21. вијеку не престаје културна и политичка дискриминација Срба у региону, посебно у Хрватској и Федерацији БиХ. Због тога, Срби на БиХ више не гледају као на своју државу, већ, као што тврди Милорад Екмечић, брину о Републици Српској као „остатку остатка“ српске етничке заједнице западно од Дрине, над којом је током читавог 20. вијека вршено систематско уништавање и геноцид. Гаврило Принцип и припадници Младе Босне, који себе нису сматрали српским већ „србо-хрватским“, тј. југословенским националистима, херојску славу имају још само у српској колективној свијести.*

Кључне ријечи: *Млада Босна, Гаврило Принцип, слобода, уједињење, србофобија, Велеиздајнички процес, историјске заблуде*

Стогодишњица Првог свјетског рата актуелизовала је и распламсала расправе о узроцима, поводу, карактеру и кривицама за претварање тадашње Европе у велико стратиште и свеопшту кланицу. Историчар Миле Бјелајац у књизи „1914-2014: зашто ревизија?“, сабирајући многобројну историјску грађу и изворе, истиче да политичка инструментализација и настојања да се ревидира и фалсификује прошлост трају још од првих година Великог рата. Бјелајац указује на континуитет ваннаучних фактора којима је циљ замагљивање и преобликовање историјских факата. Стотину година трају покушаји да се оправдају њемачки и аустријски државни и национални разлози за избор ратне опције, а кључни дио

кривице припише српској, руској, а у мањој мјери и француској страни.

Према истраживању бечког недјељника „Профил“, спроведеног током прве половине 2014. године (видјети; „Политика“, бр. 36171, стр. 7, од 24. јуна 2014.) Аустријанци су и након 100 година подијељених мишљења о кривици за избијање Првог свјетског рата. Њих 36 одсто сматра да је крива Србија, 12 одсто одговорност приписује заједно Русији, Француској и Великој Британији, 14 одсто Њемачкој, док само 31 одсто сматра да је за рат крива Аустро-Угарска. У посљедње вријеме велику пажњу изазвала је књига професора Универзитета Кембриџ Кристофера Кларка „Мјесечари: Како је Европа ушла у рат 1914“, која је 2013. године у Њемачкој проглашена књигом године. Кларк је покушао да повеже догађаје из 1903. и 1914. године, односно убиство Александра Обреновића и Драге Машин са атентатом на Франца Фердинанда, доводећи их у непосредну везу са Илијом Гарашанином, Николом Пашићем, Аписом и другим личностима које аутор повезује са „српским национализмом“, који је, према Кларку, један од највећих узрока Првог свјетског рата. Српска држава приказана је као „проблематична“, а Аустро-Угарска овлашћеном силом да је војно казни због атентата. Надаље, аустроугарски ултиматум Кларк је описао много блажим него онај који је НАТО дао Србији 1999. године поводом косметског сукоба. Ипак, на стогодишњицу бечког ултиматума Србији, аустријски амбасадор у Београду Јоханес Ајгнер признао је да су захтјеви постављени тако да не буду прихваћени (видјети: Блиц, бр. 6266, стр. 12. од 24. јула 2014.).

Спољни притисци на Србију, као и негирање права на државне и националне интересе српског народа, нису престали до данас, када нису спорни ни хрватски, ни албански, ни мађарски, ни бугарски, ни сви остали национализми, већ само српски. Шта више, он се проналази и осуђује у свим историјским раздобљима, без обзира на истинску утемељеност, интензитет, форму и побуде. Политичка и медијска пропаганда придају му искључиво негативно значење, уз неизоставна обиљежја екстремизма, нецивилизованости, недемократичности. У таквом свјетлу фалсификују се и историјски догађаји и процеси. „Националноослободилачким покретима одузима се њихово историјско значење и они се поистовјећују са национализмом и шовинизмом савременог доба“ (Бјелајац, 2014:167). Југословенство се узима као друго име за великосрпство, а идеали ослобађања и уједињења приказују као наводна хегемонистичка политика и територијалне претензије Србије. С друге стране, српски историчари афирмишу увјерење да је залагањем за слободу јужнословенских народа, огромним људским жртвама и коначним стварањем заједничке државе заправо разводњена српска традиција државотворности и дуготрајно ос-

лабљен национални суверенитет. Академик Милорад Екмечић написао је да стварање Југославије за српски народ представља Пирову побједу. „У рату 1914-1918. је имао толико жртава, да је српски национални покрет добио дефанзивни карактер. Од тада је само бранио постигнуто“ (Екмечић, 2007:372). Међутим, подијељена и клонула српска политичка и културна елита још није у потпуности манифестовала спремност да се суочи са националним заблудама, прихвати одговорност за старе и укаже на нове грешке, а онда и докаже способност да препозна српске интересе у новонасталим геополитичким и друштвеним околностима.

У међувремену, начин означавања и интерпретирања мјеста на којем је Гаврило Принцип пуцао на симбол тираније и поробљавања, у славу слободољубља и народног уједињавања, свједочи о трагичној судбини идеала којима су се надањивали и за које су животе положили не само младобосанци, већ и многи други југословенски приврженици и ентузијасте. Као што је познато прва спомен плоча са натписом „На овом историјском мјесту Гаврило Принцип навијести слободу на Видовдан 1914. године“, постављена је у Сарајеву почетком 1930. године, а уклоњена првих дана Другог свјетског рата и однесена у Берлин Хитлеру пред ноге. Нова је постављена 1953. године, а на њој је писало „На овом мјесту 28. јуна 1914. године Гаврило Принцип својим пуцњем изрази народни протест против тираније и вјековну тежњу наших народа за слободу“. Међутим, 1992. године и она је уклоњена, а од 2004. на њеном мјесту налази се нова, латиницом написана и на енглески језик преведена, са поруком да је то мјесто „атентата“ на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију. За слободу и отпор тиранији, југословенску баштину, а поготово за видовданску симболику, више нема мјеста у сарајевској интерпретацији овог судбоносног историјског догађаја. Усамљени су гласови бошњачких интелектуалаца, попут Мухамеда Филиповића и Мухарема Баздуља, који нису жељни да Приципа и младобосанце поново изведу пред пријеки суд.

Југославије више нема! Ни прве, ни друге, ни треће! Односи између народа који живе на просторима гдје су упокојени идеали о јединству, братској слози и солидарности, наново су трауматизовани ратовима, шовинизмом, мржњом, идеолошким и културним конфликтима, међусобним порицањем. Одмаздама за заблуду живу читав вијек или за неспособност српских политичких и културних елита да одрже, ојачају и крунишу слободу коју је народ уз огромне жртве извојевао у два свјетска рата, још се не види крај.

Варварске методе „цивилизма“

Један од највећих српских интелектуалаца средине прошлог вијека Лаза М. Костић наглашавао је да у 19. вијеку пуну националну свијест нису могли да показују ни далеко развијенији народи од оних који су живјели у БиХ, али да су се ипак од свих етничких група у БиХ православни Босанци и Херцеговци изјашњавали као Срби. У то вријеме, Србија је тежила да постане модерна држава, а својим државотворним тенденцијама и слободарским духом бивала је примјер и надахнуће српском и осталим народима у окружењу. Још средином 1876. године Срби из Крајине, Змијањци, предвођени Голубом Бабићем, попом Ђоко Караном, Николом Штрпцем и још седамдесет четовођа потписали су устанички „Проглас народа Босне“ („Отаџбина“, бр. 20, 1937). Занесени косовским култом и епском традицијом, поручили су „домовина наша Босна присајужава се Кнежевини Србији и проглашавамо нашег господара књаза Милана Обреновића“.

Међутим, противник ослобођења и уједињења народа се измијенио, умјесто „труле Турске“ наступала је „културна Аустро-Угарска“. Чувени српски географ и антрополог Јован Цвијић записао је да би српски народ ступио у најинтимније културне и економске везе са Аустро-Угарском да она није имала освајачке и завојевачке намјере, а нелогична и неприродна политика завојевања није испунила ни једно од обећања које је дала на Берлинском конгресу. Зелено свјетло које је 1878. године Аустро-Угарска добила да окупира Босну и Херцеговину и њеним „примитивним народима донесе благодети модерне цивилизације“ у пракси је значило беспризорну експлоатацију природних ресурса и богатства земље. Окупациона власт на све начине покушавала је да заустави буђење и јачање народне свијести у неослобођеним српским земљама и ућутка дух који је стварао пароле попут „Балкан балканским народима“. Идеологија коју су обликовали и заступали њемачки канцелар Ото фон Бизмарк и аустроугарски министар спољних послова Ђула Андраши подразумевала је да се на европском југоистоку никако не смије дозволити стварање снажне и велике словенске државе. Иако је до тада Србија водила толеранту и лојалну политику према Бечу, стварана је антисрпска пропаганда која је почивала на стајалишту да све балканске трагедије потичу због тежњи Срба да створе „Велику Србију“. Према наводима социолога Слободана Вуковића, такав став формулисан је у вријеме херцеговачког устанка 1875. године и нарочито након аустроугарског преузимања старатељства над БиХ. Управо према тадашњој

матрици по којој су аустријска и њемачка штампа приказивала Србе од Берлинског конгреса до краја Првог свјетског рата, тврди Вуковић, вође не су и антисрпске кампање током Другог свјетског рата и током распада СФРЈ, грађанског рата у БиХ и НАТО бомбардовања Србије. „Нечисти, ушљиви, одрпани, дивљи разбојници... Србима као народу, уз то, недостаје способност, смисао за умјетност, разумијевање за социјалне, економске и цивилизацијске захтјеве савременог доба. Срби су, такође, народ нижих моралних вриједности“ (Вуковић, 2009:164).

Аустроугарску власт карактерисало је неповјерење према становништу, поготово је остао познат „страх од ђака“, док је освједочена и појава свеопште шпијунаже. Након увођења полицијског начина управе завојевачи су често правили изгреде и изазивали гњев у народу. Деценијама су својим поступцима окретали домаће становништво против себе. Да би то прикрила и лакше остварила своје намјере, Аустро-Угарска је на разне начине покушавала да покида културне споне међу својим поданицима и осујети самосталан национални развој, подстичући мржњу и распирујући шовинизам код локалних народа. Историчар Душан Батаковић истиче да је у БиХ вијест о анексији међу Србима и муслиманима примљена као поражавајућа, а узбуђење је било такво „да се процијењивало да је готово цијело становништво на страни Србије“ (Батаковић, 2000:236). Иако један од првака Народне радикалне странке, теоретичар државе и права, Милован Ђ. Миловановић, у познатој расправи „Срби и Хрвати“ (1895), тврди да, упркос чињеници да сав народ у БиХ говори српским језиком, већина њих (мухамеданци и католици) не саосјећају се Србима и не желе да се споје с Србијом (док се двије петине осјећа Србима и хоће више аутономије него уједињења), многи аутори углавном свједоче о тенденцијама међусобног приближавања и јачања заједничке свијести, нарочито између Срба и муслимана. Тако, муслимански вођа, сарајевски начелник Мехмед-бег Капетановић у књизи „Будућност Мухамедоваца у Босни и Херцеговини“, објављеној 1893. године, написао је да су Срби и муслимани огранци југословенског витешког народа и да би могли у љубави живјети, када их „не би кривим оком гледали“ и када би признали њихову народност. Такође, потребно је напоменути и да је Омер-бег Сулејманпашић 1898. године у Сарајеву издао „Српске народне приповијетке“ уз поруку да је важно српско културно благо спасити од заборављања и зауставити од отимачине туђинаца.

Владимир Ћоровић пише да је већ приликом уласка аустроугарске војске у БиХ дошло до извјесне сарадње између православаца и муслимана како би се организовао заједнички отпор. „Мада се скоро још

пушила крв из недавних узајамних борби нашло се, ипак, доста лица на обје стране које су искрено настојале да се та сарадња оствари“ (Ђоровић, 1999:213). Према Ђоровићу, православни су били подијељеног мишљења. Старији су само привидно пристајали на заједнички отпор, док је омладина била искрен против окупације и придружила се муслиманским борцима. Група муслиманских омладинаца окупљена око Османа Ђикића и листа „Мусават“ изјашњавали су се као Срби, позивајући сународнике да се врате свом правом идентитету као чланови српске заједнице. Историчар Драга Мاستиловић подсјећа да је за аустроугарску политику у БиХ најопаснија била управо могућност сарадње и заједничког политичког наступа Срба и муслимана, а као сјеме раздора између њих одржавани су аграрно питање и вјерски антагонизам. Најизраженији представник поробљивачке и завојевачке политике Аустро-Угарске према БиХ, Бењамин Калај, запамћен је по покушајима да наметне босанску националност и босански језик, а познато је да је забранио и сопствену књигу „Историја српског народа“ у којој је истицао да је Босна српска земља, а мухамеданци бивши Срби. Након српског устанка 1882. године Калај је постављен за управника БиХ и одмах почео да спроводи план који се огледао у затирању српске традиције, ометању рада школа, забрани црквено-просвјетних и националних организација, стварању босанске нације итд. Због страха од Срба и српског имена, забиљежио је Станоје Станојевић, аустроугарска власт је одмах послје окупације почела помагати и стварати Хрвате у БиХ. „Да не би, међутим, ни Хрватима дали сувише маха да ојачају, аустријска је влада створила ‘босански’ или ‘земаљски’ језик“ (Станојевић, 1993:403). Те замисли нису успјеле, а, осим Срба којима је босанство било неприхватљиво, Калајев пројекат одбачен је и од других народа. Иако данас бошњачки научни и интелектуални кругови покушавају да управо из тог времена црпе аргуменацију за стајалишта о постојању босанске нације, чињеница је да та идеја ни тада није заживјела међу муслиманским становништом, изузев ријетких појединаца упослених у државној администрацији. Ђоровић пише да је до 1907. године као државни службеници и чиновници у БиХ радило много странаца, а мање од трећине је био домаћи кадар. Међу упосленима 61,5 одсто су били католици, 29,9 православци и свега 8,6 муслимани. „Послје пропасти Калајеве идеје о стварању ‘босанске нације’ за коју се тада ни међу босанским и херцеговачким муслиманима није могао наћи чврст и широк ослонац, главну опасност за аустроугарски режим представљала је могућност националног одређења народа Босне и Херцеговине, посебно муслимана, у српском националном смислу“

(Мастиловић, 2012:41). Из борбе за просвјетну и вјерску слободу развиће се и тежње за политичком аутономијом, а Ђоровић подсјећа да су Срби и муслимани заједно радили на програму који би био прихватљив за већину.

Због неријешеног аграрног питања и сузбијање домаће производње, српски народ налазио се у изузетно тешком положају, који је сваким даном постајао све несноснији. Кочићеви земљаци говоре да „свијетла дана и мирне ноћи немају“, да „болују и копне у горком чемеру и неимаштини љутој“. Окупаторска власт жељела је да маргинализује и потпуно угаси српске школе, па су лишене државног финансирања, налазиле се у сталној неимаштини и оне које због тога нису биле у могућности да организују наставу по модерним мјерилима одмах би бивале затваране. „Власти су строго водиле рачуна да српске школе не добију помоћ ни из иностранства, посебно из Русије, Србије и Црне Горе, јер је то по њиховом мишљењу било политички опасно по Монархију“ (Мастиловић, 2012:45). Иначе, како наглашава Милорад Екмечић, србофобија се у западном свијету у великим размјерама појавила у вријеме Првог свјетског рата и у директој је вези са русофобијом. „На Србе се подиже глас због страха да су они главни коњоводац руских козака на топле воде Медитерана“ (Екмечић, 2007:301). Владимир Дедијер истиче да је анексија БиХ означавала почетак новог става Британије према Србији и Јужним Словенима. „Више од једног стољећа сваки покушај Јужних Словена да се ослободе, тумачио се у Лондону као мјера усмјерена на јачању Русије на Балкану“ (Дедијер, 1966:610). Према Дедијеровим наводима, од почетка 20. вијека до Првог свјетског рата односи између Србије и Њемачке нису били толико конфликтни као између Србије и Аустро-Угарске. Њемачка је помагала Србији да се одржи у царинском рату, а њене вође су упозоравале Беч да буде смотренији према Србији, због чега је у једном периоду дио јавног мњења тражио боље односе и приближавање Њемачкој.

Након вишегодишњег борбе српског народа за црквено-школску аутономију у БиХ, Аустро-Угарска је 1905. године покушала да умири Србе. Тадашњи управник БиХ Иштван фон Буриан хтио је да умањи жестину српског националног покрета и муслиманских стремљења ка вјерској еманципацији. Старије народне вође су манифестовале смисао за компромис и почеле да заговарају како се не треба инатити и претјеривати, али млађи нараштаји, напредних, солидно школованих људи који су се вратили у земљу са студија енергично су се противили таквим стајалиштима. Борбу треба наставити, дати јој нови замах, а никако

се задовољити постигнутим. „На тим објашњењима дошло је до првих сукоба између ‘старих’ и ‘младих’ у Босни и Херцеговини“ (Ђоровић, 1999:221).

Борбени дух слободарства

У БиХ је до краја 19. вијека дјеловало 351 (од којих 42 активна) црквено-школских општина. Од 710 друштава у БиХ 1910. године српских је било 396! Почетком двадесетог вијека (1902) основано је културно друштво „Просвјета“ које ће, уз мостарску „Зору“, постати главни ослонац у борби за национална права српског народа. Патриотске снаге почеле се да се окупљају око идеја које су стријемиле ослобађању и уједињењу, преко отпора свему што је тиранско, ненародно, сужањско. За разлику од првенствено просвјетитељских и фоклорних подухвата „Босанске виле“ и културног мисионарства „Зоре“, Крајишници окупљени око Петра Кочића и „Отаџбине“ тонирају отворену борбу за политичке слободе и демократски развој друштва. Кочић је 1906. године у Будимпешти, као гост „Кола младих Срба“, одржао предавање о борби српског народа у Босни и Херцеговини, који је завршио ријечима „све је у Босни и Херцеговини данас једна туга, жалобитна пјесма борбе и отпора, јада и чемера, туге сиње и невоље љуте“... „Живјела слобода и самосталност отаџбине наше“! Професор историје српске културе Миодраг Вулин апострофирао је да је идеју водиљу и борилачки циљ „Младе Босне“, оснивач и уредник „Отаџбине“ сажео у запису „ми само желимо, тежимо и тежићемо свим силама да у овој земљи будемо потпуно слободни и потпуно самостални, то је циљ наше борбе и нашег искреног и отвореног рада“ (Вулин, 2000:103). Културно и политичко окриље ослободилачке борбе Крајишника на страницама „Отаџбине“ почело је да се огледа на Видовдан 1907. и окончано је истог дана 1914. године.

Октобра 1908. године Народна скупштина Србије донијела је резолуцију против анексије БиХ и затражила да се западним силама упуте протестне ноте да се Босна и Херцеговина прогласи аутономном и слободном земљом. Међутим, под ратном пријетњом и послије готово шестомјесечног снажног отпора анексиона криза завршила се поразом Србије. Марта 1909. године концентрациона влада била је принуђена да се изјасни како анексијом нису повријеђена права Србије. Иако је ријеч о политичком понижењу, српско питање дошло у средиште интересовања европске јавности и дипломатије, а њен углед је порастао код југословенских народа који су се налазили у оквиру Аустро-Угарске, управо због

исказане одлучности да брани национални интегритет. Миле Бјелајац указује на ставове високог аустријског дипломате грофа Штернберга изнесене 1928. године, када је обраћајући се националној јавности изразио тврдњу да се рат могао избјећи да се Аустро-Угарска другачије понашала према Балкану. „Нису Срби били наши непријатељи, него смо ми били њихови... У економском погледу ми смо опколили Србију, спријечили јој сваки излаз на море, бојкотовали њен извоз, тешко притискали њихову браћу у Мађарској ... Ми смо повриједили витални живац Србије“ (Бјелајац, 2014:36). Побједе Србије у Балканским ратовима све више су ширили одушевљење и занос код јужнословенских народа који су били под аустроугарском влашћу, што је Бечу доносило нову помутњу. Историчар Хамдија Капицић записао је да су српски посланици, чланови Босанског сабора, средином новембра 1912. године у Сарајеву дали изјаву поводом изласка српске војске на Јадранско море и сукоба са Аустро-Угарском. „Изјављујући братске осјећаје и своје дивљење браћи у краљевинама Србији и Црној Гори, Срби, чланови босанско-херцеговачког сабора, чине своју свету дужност увјерени да тиме дају најважнији изражај данашњих осјећаја цијелог српског народа у Босни и Херцеговини“ (објављено у 143. броју „Отаџбине“, 3/16. новембра 1912. године). Капицић истиче да се таквом јединственом држању Срба нису надали одговорни режимски кругови, због чега су за извјесно вријеме била забрањена српска друштва и организације.

Анексија је распламсала стари српско-хрватски сукоб око припадности БиХ. Иако је попис из 1910. године показивао да су, од непуне два милиона становника, готово половина били Срби, хрватски научници упињали су се да докажу да је БиХ хрватска. Екмечић пише да се од 1900. до 1914. године са Кордуна, Баније и Лике иселило 230.000 најбоље мушке снаге, из БиХ је исељено 160.000 док се за то вријеме у БиХ уселило 240.000 римокатолика, а на промјене етничке структуре утицало је и исељавање око 40.000 православног и 130.000 муслиманског становништва. „Прије стотину и нешто више година вриједила је крилатица ‘брат је мио ма које вјере био’ – та је крилатица никла у срцу народном, а отпадништво водећег слоја довело је до тога да се почело примјењивати ‘рат је мио ма за чији туђи рачун био’“ (Парежанин, 2013:17). Душан Батаковић наводи да је током 1908. и 1909. године у Загребу вођен монтирани „Велеиздајнички процес“ против водећа 53 српска политичара у Хрватској за наводно завјереничку дјелатност против Монархије, а „у дослуху са владом у Београду“. Оптуженима се заправо на терет стављало то што проповиједају српско име, носе српске заставе, истичу

грбове, шире ћирилицу, оснивају новчане заводе итд., иако закон то није забрањивао. „Процес је изгубио смисао када је понестало потребе да се њиме оправда евентуални рат са Србијом послије анексије БиХ. Осуђењени су помиловани царским указом“ (Батаковић, 2000:235). У Хрватској је службено укинут српски језик. „Бројни листови српске и пројугословенске оријентације били су забрањени, а њихови уредници и новинари похапшени“ (Поповић, 1998:28). Ухапшени су важни политичари и књижевници Срђан Будисављевић, Васа Стајнић, Грга Анђелиновић, Иво Андрић и други, а Светозар Прибићевић је интернисан у Будимпешту.

Борбена босанскохерцеговачка омладина, окупљена око покрета „Млада Босна“, рјешење југословенског питања видјела је другачије од старијих сународника, посебно су били незадовољни радом локалних политичара који су се прилагођавали режимској политици Босанског сабора и међу којима је било много личних страсти, амбиција и пакости. У том окриљу, а у вријеме када је атентат и у другим европским крајевима бивао инспиративан метод ослободилачких борби, настала је замисао о „уклањању носиоца агресивних и тријалистичких тенденција Фрање Фердинанда“, као кулминација незадовољства и оружаног отпора бруталној репресији коју је над народом вршила окупациона сила. У мноштву омладинских покрета тадашњег времена били су и „Млада Чешка“, „Млада Италија“, Млада Далмација“... „Млада Босна“ била је састављена од младића огорчених стањем социјалног, економског, националног питања у БиХ, а као вођу тог новог нараштаја историчари означавају бунтовног и талентованог Владимира Гађиновића, који је позивао на конкретне акције и сагоријевања за идеју. Увјерени да су позвани да стварају нову историју, да уносе свјетлост у друштво и боре се против песимизма и малодушности, вјеру која надјачава живот, били су самоувјерени у побједоносну мисију. За пројугословенску омладину у БиХ највећи узор био је Богдан Жерајић, студент који је средином јуна 1910. године, на дан отварања Босанског сабора, без успјеха извео атентат на аустроугарског гувернера у БиХ Маријана Варешанина, послије чега је извршио самоубиство. Жерајић је постао узор свих бораца за слободу, оних који су маштали о вијековима недосањаном уједињењу и ослобођењу од аустроугарског окупатора. „Атентат Богдана Жерајића имао је велики утицај на револуционисање новог нараштаја. То је био чин који ће да баци и иначе загријану омладину дефинитивно на путеве и методе револуционарно-терористичке“ (Парежанин, 2013:77). Савременици свједоче да је омладина била напросто одушевљена Жерајићевим чином, он јој је постао идол, пјевали су му, држали предавања о њему, јачали

његов култ, а Гађиновић му је посветио памфлет књигу „Смрт једног хероја“, која је одмах забрањена. Одлучни да слиједе Жерајићев примјер, Младобосанци су само револуционарни метод видјели као одговор на социјално и политичко насиље којем су годинама били изложени. Према свједочењима Ратка Парежанина, Гаврило Принцип и остали себе нису сматрали ни Србима, ни Хрватима, већ припадницима нове нације Србо-Хрвати. Због тога су их многи називали издајницима и камелеонима. Пјесник Тин Ујевић је написао брошуру „Хрватска у борби за слободу“ у којој велича и слави идеје слободе и уједињења, за које тврди да су недовољно заживјеле међу Хрватима чија највећа трагедија није што су у Аустро-Угарској, већ што је она „у њима“! Ујевић се одушевљава Србијом и Црном Гором, називајући их двјема загрљеним српским државама – Карађорђевој и Његошевој! Послије Жерајићевог, услиједила је серија нових атентата, а након једног од њих (јуна 1912. у Загребу Лука Јукић је покушао да убије комесара Цуваја), будући нобеловац Иво Андрић записао је да „радосно слути дане великих дјела“, иако „сва Хрватска нелијепо хрче. Будни су само пјесници и атентатори!“

На крају, парадирање на Видовдан 1914. године без сумње је био промишљен акт против поноса српског народа и угледа који је он имао међу народима жељним слободе, људских права и националног достојанства. Фердинанд је процјењивао да се ситуација за Монархију погоршава не само када је у питању однос према њеном присуству у БиХ од стране српског, већ се расположење мијењало и међу хрватским становницима, док су сви на које се односила југословенска мисао били у најмању руку политички непоуздани.

Читав народ стављен ван закона

Терор над Србима почео је одмах послвије атентата на надвојводу Фердинанда. Од Видовдана 1914. године, наглашава историчар Никола Поповић, Аустро-Угарска је започела рат против „западних Срба, својих држављана“. Уз погроме, убиства и масовна хапшења приврженика југословенске идеје, без обзира на националност, предузете су изузетне мјере против српских свештеника, учитеља, омладине (поништивши сва школска свједочанства стечена у Србији). Затварани су сви угледни Срба и они муслимани који су држали до Срба. У затвору су власти ујединиле, без разлике, припаднике свих српских странака, са посебним жаром да се искорјене све особености српског националитета, његове културе, крсне славе, олтара, тробојке, пјесништва...

Ратко Парезанин тврди да вијест о атентату није изазвала нарочито бурне реакције у Бечу (слично казује у „Итака и коментари“ и пјесник Милош Црњански који је у то вријеме студирао у Бечу), а поготово не у Будимпешти (Мађари нису симпатисали Фердинанда). Бечлије су, тврди Парезанин, питоми, доброћудни и врло васпитани људи, а харангу против Срба, чим су наслутили рат, једва су дочекали „мрзители, осветници“ који и нису потицали из Беча. „Онај познати отров хабсбуршке Аустрије, који се таложио и долазио до свог пуног изражаја код појединаца и мањих група и организација, ницао је и бујао у срединама разних поробљених народа и овима који су увијек били нижи од Бечлија и осталих Шваба“ (Парезанин, 2014:148). У Сарајеву су дан након атентата демолиране све српске радње, школе, културна и просвјетна друштва, похарани станови, куће, на видјелу је била масовна пљачка. Према писању Николе Тришића, један од организатора сарајевских демонстрација био је тадашњи референт, а касније шеф криминалистичке полиције у Сарајеву Виктор Ивасјук. Од лобање Богдана Жерајића он је наводно направио тинтарницу коју је држао на радном столу, а приликом ексумације Жерајићевог гроба пронађен је костур без главе. „Пред посјетиоцима се хвалио овим својим ‘изумом’, а када је испитивао омладинце послије Сарајевског атентата показивао им је ту ‘тинтарницу’ и говорио им: Од свих ваших глава направићу овакве тинтаре“ (Тришић, 1960:512). Прогони Срба настављени су и у Бањој Луци, Мостару, Тузли, Коњицу, Чапљини, Стоцу, Бугојну, Високом, Коњицу... У звјерствима над српским живљем предњачиле су присталице Хрватске странке права и Хрватске пучке сељачке станке. „Под изговором да припремају или пружају отпор, српски цивили су масовно стрељани или брутално убијани хладним оружјем, без обзира на старост: подједнако су страдали и жене и старци и дјеца“ (Батаковић, 2000:253). Поћорек је образовао „шуцкоре“ тзв. помоћну полицију састављену од олоша - да се обрачуна са српским становништвом. „Од муслиманских и хрватских добровољаца створене су заштитне снаге ‘шуцкори’, јачине 11.000 људи. Шуцкори су, добро наоружани, без суда злостављали, убијали и вјешали сумњиве Србе широм БиХ“ (исто, 254).

Реакцију режима и његових слуга Хамдија Капицић описује као „крваву“. „Дошло је, у првом реду до демонстрација у већини мјеста Босне и Херцеговине против Срба и до уништавања њихове имовине, без обзира да ли су имали везе с атентатом или не. У ствари, читав један народ је стављен ван закона. Режиму је лако пошло за руком да још више распламти страсти и појача супротности које је вјештачки подржавао за

читаве своје владавине. Харангирање неодговорних елемената и градског олоша имало је за циљ да још више пригњечи српски народ и да га учини неспособним за будућа реаговања“ (Капићић, 1968:202). Поћорек је тражио да се забрани назив Српске православне цркве и да се она прогласи босанском. У БиХ је 1915. године ћирилица забрањена, укинута у школама и службеном саобраћају, у уредима. Одузимана су грађанска права цијелим породицама, а средином октобра 1914. године Поћорек је написао извјештај Бечу у којем ванзаконске мјере против српског народа оправдава као неопходне, јер „ниједан слој српског народа није прихватио хабсбуршку државу, укључујући ту и православну цркву“ (Екмечић, 2007:344). И из Хрватске су стизали застрашујући извјештаји са великих демонстрација против Срба. Одмах послје Сарајевског атентата руља је демолирала српске цркве у Загребу и другим градовима, а осим православних храмова, страдале су и приватни станови и куће. Помрачени умови кидали су и палили српску имовину, вршили нужду по светињама итд. Епископ Василије наводи страшна мучења, гора од убистава, клања, силовања, вађење очију, одсјецање носа и ушију, мучење,.. „Што више мучења, то више јуначке солидарности и свијести. Људи под вјешалима клицали су краљу Петру, надвикујући целатски бубањ“ (Василије, 1970:114). За цијело то вријеме није се нашао ниједан Србин да свједочи против Србина.“И онај који би се и прије нешто избрбљао, порицао је све пред судом“ (*исто*, 117). Сматрало се да у БиХ нема лојалних Срба.

Душан Батаковић наглашава да је ултиматум који је Аустро-Угарска упутила Србији и тако наговијестила рат међу становницима БиХ различито доживљен. Поћорек је писао Бечу да су Хрвати ултиматум дочекали са одушевљењем, као акт који импонује, док је код муслимана расположење било песимистично. Срби су махом били увјерени да ће Аустро-Угарска рат изгубити. Побједе у балканским ратовима, златно доба новије српске историје, како многи означавају период између 1903. и 1914. године, политички, војни, социјални и културни процват, уносили су огроман оптимизам, иако се нико није радовао рату. Спремност на жртву није била плод ратоборности, већ оданости великим идејама, што ће одржати достојанство оних који су излази на губилишта. Владимир Дедијер пише да је до краја јуна 1914. године ухапшено 5.000 Срба, објешено 150 (од којих 37 само у Требињу). За вријеме рата процеси су се низали један за другим, а на оптуженичкој клупи нашли су се атентатори, њихови помагачи, ђачке организације из Бање Луке, Сарајева, Мостара и Тузле, чланови Просвјете, Побратимства, Сокола... Ђоровић истиче да је тамница допала готово цијела активна српска интелиген-

ција БиХ. Октобра 1914. године на суђењу младобосанцима у Сарајеву, завојевачи су покушали да их прикажу као фанатике, шовинисте, незреле особе којима се манипулисало из Србије, али су изричито одбацивали такве оптужбе и истицали да су борци за слободу, противници угњетавања, политичког и социјалног насиља. У ђачким процесима оптужба се односила на јачање народне свијести, уношење књига и афирмисање прича о цару Душану, Лазару, Милошу Обилићу, Косову... Завојевачи су кривицу видјели у његовању мисли о јединственом српском индентитету између Срба са обје обале Дрине.

Аустроугарске власти су фебруара 1915. године у Сарајеву објесиле Вељка Чубриловића, Данила Илића и Мишка Јовановића (оптужене са саучесништво у атентату), а у тамницама су умрли Недељко Чабриновић (1916), Гаврило Принцип (1918), Трифко Грабеж, Лазар Ђукић, Јаков Миловић. У Добоју је 1915. године интернирано 46.000 цивила (од чега 17.000 жена и дјече) чији су чланови породица били добровољци у српској војсци. Логори за Србе били су и у Жегару код Бихаћа, Кечкмету, Нежидеру, Араду, Турињу, Грацу итд. Познато је да је због страха од унутрашњих побуна у мају 1917. године у Србији ухапшено 40.000 Шумадинаца (неки извори помињу и 150.000), који су завршили у концентрационим логорима. Године 1915. одржано је низ политичких процеса против Срба, ђачки процеси и четири велика суђења: бањолучки – који је почео у марту 1915. године у Бањој Луци (против ђака, професора, учитеља, пароха...), сарајевски (са суђењем у Тузли), мостарски (са суђењем у Сарајеву) и тузлански (са суђењем у Бихаћу). Међу оптуженима је било и муслимана. „На запрепашћење аустроугарске власти, међу младобосанцима је било како Срба, тако и Хрвата и муслимана. У бањалучкој групи од 37 оптужених, било је седам муслимана и четири Хрвата, а у сарајевској групи седам муслимана и седам Хрвата. Травничка група је била искључиво састављена од муслимана“ (Дедијер, 1966:573). Почетком 1916. године (од 03. новембра 1915. до 22. априла 1916.) велеиздајнички процес одржан је у Бањој Луци (против 156 Срба истакнутих јавних, политичких и културних радника, међу којима 19 свештеника, 14 учитеља, 5 професора, 2 жене, 12 ђака, 2 љекара, адвоката, 2 инжењера, 8 државних службеника, 32 трговца). Бањалучки велеиздајнички процес је, нема сумње, највећи политички догађај у Босни и Херцеговини за вријеме Првог свјетског рата. „Сама чињеница да су на њему суђени искључиво православни доказ је да је ово било суђење српском народу и Српској православној цркви која га је водила, припремала и васпитавала за ослобођење“ (Василије, 1970:120). У владином листу „Босанска по-

шта“ о бањалучким велеиздајницима писало је да је велики дио српске интелигенције, који у то вријеме сједио на оптуженичкој клупи, починио злочин против Монархије, а још тежи према сопственом народу (свештеници, учитељи, адвокати, љекари) „под маском народних пријатеља и културног подизања својих сународника систематски су тровали свој народ и направили га велеиздајницима и бескућницима“. Осудом од 22. априла 1916. године осуђено је њих 16 на смрт вјешањем (четири свештеника), 53 је ослобођено, а остали су кажњени од три до 20 година затвора. Касније су смртне казне преиначене у доживотне робије. Пресуда је била написана латиницом, због чега су се побунили оптужени Срби. На смрт осуђени прота Матија Поповић, како би целатима показао да се не боји егзекуције, у Црној кући је на Васкрс припремио јутарње богослужење, а остало је забиљежено да су се многи Бањолучани и Бањолучанке окупили око зидина затвора да слушају црквену пјесму, каква се никада љепша није орила.

Први свјетски рат у српској историји овјековјечен је по великим побједама и ужасном страдању. На просторима које је контролисала Монархија током четири године Великог рата убијено је више од 40. 000 српских цивила, међу којима и огроман број дјеце. Званични извјештај српске владе упућен почетком 1919. године Војној комисији Миролне конференције у Паризу наводи да је током рата у Аустроугарској било 147.577 српских заробљеника (од којих је 50.000 помрло), од 1916. у логоре је упућено 80.000 цивила, међу којима 300 студената Београдског универзитета и око 5.000 дјеце (између 5 и 15 година). Укупан број жртава Краљевине Србије 1.200.000, односно 28 одсто њеног укупног становништва.

Клице будућих заблуда и трагедија

До данас не престају расправе да ли је уједињење јужнословенских народа и стварање Краљевине СХС, као чин „ликвидације“ српске државе и потискивања српског националног интереса зарад заједничке државе и покушаја стварања наднационалног идентитета, посијана клица из које су ницали будући пораз, страдања, идеолошка тумарања. Иако се у научним и ширим круговима новонасталих држава на Балкану југословенство тумачи као великосрпски концепт, у националној свијести јача увјерење да је оно било у конфликту са интегративним српством. Лаза М. Костић је тврдио да Србија никада није „биједно пропала“, али да Југославија јесте и то бједније него било која друга држава. Савремена

историографија на Балкану доказује да већина Словенаца и Хрвата није била за стварање ни прве, ни друге Југославије, иако је и међу њима било оних снага које су се искрено залагале за уједињење, слободу и заједничку будућност јужнословенских народа. Велики српски политички и културни мислилац Милан Грол нагласио је да хрватска „маса“ није радосно дочекала проглашавање јединства Срба, Хрвата и Словенаца новембра 1914. године у Нишу, а крај Првог свјетског рата затекао ју је потпуно збуњеном и растројенијом него икада. Грол се није слагао ни са онима који су уједињавање Југословена условљавали монархијом, а оштро је критиковао националистичку демагогију Николе Пашића. „Да ли нам то стање духа – и послје албанске голготе – помрачује види чини нас слијепим за сваки разлог сем наших, с којим смо се саживјели и свештали их као ‘животне’?“ (Радојевић, 2014:56).

Истовремено, нове пажње вриједне постају и чињенице да су од стварања заједничке државе постојале и српске снаге које су указивале на погибелност уобразиља о југословенству, братству и јединству. Владимир Ђоровић писао је да многи Срби из Крајине нису могли преболити што се умјесто Велике Србије стварала заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца, па су већ 1919. године „неки људи из народа“ у Бањој Луци прогласили непосредно спајање са Србијим. Оснивач Балканског института у Београду (1937) Ратко Парезанин сматрао је да за страшне несреће на Балкану велику кривицу носе и сами балкански народи, посебно учени људи, интелектуалци и полуинтелектуалци, политичке вође. „Вођство балканских земаља у народним међубалканским односима сасјецало је нити осјећаја повезаности, поштовања, пажње и љубави према сусједима, према ближњем, а разбуктаване су страсти раздора, непоштовања, себичности, ривалства и мржње једних према другима“ (Парезанин, 2013:17). Да ли су тако велику идеју као што је југословенство упропастиле „мале главе“, чега се својевремено прибојавао Милан Грол који је упозорао на „амбис“ који раздваја „великосрпски“ од „југословенског“ менталитета? Да ли је Србија, која је другим народима донијела револуционарни и демократски идеал, падала у опасност да, као што је записао Станислав Винавер, због својих чиновника постане „друга Аустрија“? Да ли дио кривице лежи у начину на који је конституисана централизована држава? Да ли је она заиста била створена слободном и демократском вољом три народа као заједница равноправних дијелова, чију базу уједињења је чинило право народа на саопредјељење, уз могућност децентрализације? Да ли су унапријед били осуђени на пропаст покушаји да се јединство наметне одозго, без заједничке културно-исто-

ријске свијести као најмоћнијег националног обиљежја? Зашто је парламентарна демократија остала без успјеха? Није ли шестојануарска диктатура, како је тврдио Светозар Прибићевић у „Писму Србима“ (1934), бесповратно удаљила Хрвате од Срба и југословенства? Да ли су заиста дубоко и вјечно непомирљиве националне идеје јужнословенских народа, посебно Срба и Хрвата? Колико је раздора између два рата, осим хрватског национализма, унијела и појава новог „непријатеља“ – комунизма? Ова и још многа слична питања остају отворена, како за научне, тако и шире кругове.

Но, данас се поново води рат против ћирилице, Видовдана, светосавља, српских културних и вјерских споменика. Ни у 21. вијеку не престаје културна и политичка дискриминација Срба у региону, посебно Хрватској и Федерацији БиХ. Срби на БиХ више не гледају као на своју државу, већ, као што тврди Милорад Екмечић, брину о Републици Српској као „остатку остатка“ српске етничке заједнице западно од Дрине, над којом је током читавог 20. вијека вршено систематско уништавање и геноцид. Ипак, уједињење српских земаља данас дјелује као недостижан циљ, а дезинтеграција БиХ може да се претвори у велику опасност да се српски народ уведе у нову изолацију и масовно страдање. Због тога је судбоносно важно, као што је ономад поручивао Стојан Новаковић, прије њега Доситеј Обрадовић, а касније Слободан Јовановић, да се војевање за српски национални интерес настави књигом и просвјетом.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаковић, Душан (2000). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом
- Бијелић, Стојан (1996). *Казивања паметара. О прошлости Бање Луке и Крајине* (приредио Ђорђе Микић). Бања Лука: Општина Бања Лука, „Коцка“
- Бјелајац, Миле (2014). *1914-2014: зашто ревизија?: старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар „Одбрана“
- Василије епископ жички. (1970). *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*. Краљево: Српска православна епархија жичка
- Вуковић, Слободан (2009). *Етика западних медија*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарица Зорана Стојановића

- Вулин, Миодраг (1991). *Отаџбина*. Сарајево: Свјетлост
- Вулин, Миодраг (2000). *Кочић и Српски Пијемонт*. Бања Лука: Задужбина „Петар Кочић“
- Гађиновић Радослав (2014). „Колонијална политика Аустроугарске према балканским провинцијама почетком XX века“, у *Култура полиса*, Нови Сад, стр. 121-137.
- Дедијер, Владимир. (1966). *Сарајево 1914*. Београд: Просвета
- Динић, Владан. (2014). *Сарајевски атентат 1914: Принцип и Велики рат*. Београд: Новмарк
- Ћоровић, Владимир (1999). *Босна и Херцеговина*. Бања Лука: Глас српски, Београд: Арс Либри
- Екмечић, Милорад. (2007). *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку: 1492-1992*. Београд: Завод за уџбенике
- Мاستиловић, Драга (2012). *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*. Бања Лука: Арт принт
- Капицић, Хамдија (1968). *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*. Сарајево: Свјетлост
- Костић, Лазо (1955). „Чија је Босна“ у *Братство*, Торонто
- Маслеша, Веселин (1945). *Млада Босна*. Београд: Култура
- Парезанин, Ратко (2013). *Гаврило Принцип у Београду. Млада Босна и Први светски рат*. Београд: Catena Mundi
- Поповић, Никола (1998). *Срби у Првом светском рату*. Београд: Архив Србије, Удружење ратних добровољаца 1912-1918, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. године
- Радојевић, Мира (2014). *Милан Грол*. Београд: „Филип Вишњић“
- Станковић, Ђорђе (2009). *Србија и стварање Југославије*. Београд: Службени гласник
- Станојевић, Станоје (1993). *Историја српског народа (фототипско издање из 1926)*. Београд: Просвета
- Тришић, Ђ. Никола (1960). *Сарајевски атентат*. Сарајево: „Веселин Маслеша“
- Цвијић, Јован (1987). *Говори и чланци*. Сабрана дела, Књига 3 (Том I). Београд: Српска академија наука и уметности, „Књижевне Новине“, Завод за уџбенике и наставна средства